

ІНОЗЕМНИЙ ДОСВІД ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

УДК 338.1:629.78(477) (045)

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.2.27>

ВИНИКНЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ ІНДУСЬКОГО ПРАВА

Пильгун Наталія Василівна,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
Національного авіаційного університету

Ципан Анжела Сергіївна,

студентка юридичного факультету
Національного авіаційного університету

Стаття присвячена розвитку індуського права, його впливу на сучасні правові системи та ролі релігійних норм, які є основою цих правових систем. Розглядаються чинники формування індуського права та їх вплив на правову систему. Детально описано ознаки індуського права та їх вплив на індуську правову систему. Звернено увагу на релігійні норми, які згодом стали основою писаних законів індуської правової системи. Досліджено вплив індуїзму на формування правової системи, а також опубліковано статистичні дані країн світу, де індуїзм є найбільш популярною релігією. Проаналізовано країни, де поширюється сфера дії індуського права та зазначено її основні властивості. Визначено тенденції розвитку індуського права, серед яких – секуляризація права та розширення суспільних відносин, які раніше регулювалися звичаями. Приділена увага впливу інших правових систем на індуську, їх виникнення, поширення та функціонування. Метою дослідження є визначення основних факторів виникнення та розвитку індуського права. Актуальність статті полягає у тому, що індуська правова система має яскраво виражений релігійний характер, який прослідковується у сучасних законах та кодексах. Таким чином, є важливим дослідження впливу релігійних приписів на законодавчу діяльність. Серед результатів дослідження потрібно виокремити: належність до релігійно-общинного підтипу правової системи; общинно-кастову структуру, що характеризується стабільністю і здатністю пристосовуватися до мінливих умов життя; сприйняття законів суспільством є вищим за писані закони; більша частина законів країн індуського права побудована на нормах англійського права; залежність індуської правової систем від британської; формування єдиних і чітко централізованих держав, які базуються на федеральній формі державного устрою.

Ключові слова: індуське право, індуїзм, релігійні норми, касти, колонізація, віросповідання, джерела права.

Pilgun Natalya, Tsypan Anzhela. The emergence and formation of Hindu law

The article is devoted to the development of Hindu law, its impact on modern legal systems and the role of religious norms, which are the basis of these legal systems. The factors of formation of Hindu law and their influence on the legal system are considered. Features of Hindu law and their impact on the Hindu legal system are described in detail. Special attention is paid to the agreement of religious norms, which became the basis of the written laws of the Hindu legal system. The influence of Hinduism on the formation of the legal system has been studied, and statistics on the country where Hinduism is the most popular religion have been published. The country where the scope of Hindu law extends is analyzed and its main properties are indicated. Trends in the development of Hindu law, including the secularization of law and the expansion of social relations, which were previously governed by customs. Attention is paid to other Hindu legal systems, their origin, distribution and functioning. The purpose of the study is to determine the main factors in the emergence and development of Hindu law. The relevance of the article lies in the fact that the Hindu legal system has a pronounced religious character, which is studied in modern laws and codes. Thus, there are results of a study of religious prescriptions for legislative activity. Among the results of the study it is necessary to highlight: belonging to the religious-communal subtype of the legal system; community-caste structure, characterized by stability and ability to adapt to changing living conditions; society's perception of laws is higher than written laws; most of the laws of the country of Hindu law are based on normal English rights; dependence of the Hindu legal system on the British; unified and clearly formed centralized states based on the federal level of government.

Key words: Hindu law, Hinduism, religious norms, castes, colonization, religion, sources of law.

На сучасному етапі відбувається реформування правових систем різних країн світу шляхом запозичення норм права із зарубіжного законодавства, релігійних приписів, звичаїв та традицій. Індуське право протягом тривалого часу було одним з провідних і відіграло важливу роль у формуванні сучасних правових систем багатьох країн. Метою дослідження є визначення основних факторів виникнення та розвитку індуського права. Завдання дослідження – визначити ключові моменти виникнення та формування індуського права; проаналізувати вплив релігії на правову систему; зазначити фактори впливу на індуське право; дослідити сучасний стан правових систем країн, в основі яких лежать приписи індуського права. За останні 5 років це питання вивчали: Г. Саміло у своїй статті «Особливості правової системи сучасної Індії», О. Васянович «Приватне право Індії та вплив міжнародно-правових систем», М. Городній «Типологічні особливості індуського права в контексті акультураційних процесів» та інші вчені.

Ще в XVIII столітті Чарльз Вілкінс почав вивчати індуїзм та правові норми індуського права. Одним з його внесків був переклад на англійську «Законів Ману». Питання особливостей індуського права вивчав М. Городній, який дійшов висновку, що демократизація індуського права потребує перегляду процесу формування

та взаємодії правових культур [1]. Правову систему сучасної Індії досліджував Г. Саміло, який зазначив, що індуське право в межах Індії є замкнутою системою та містить у собі елементи декількох правових систем, а саме британської, європейської та релігійної [2].

Для досягнення мети дослідження були використані загальні та конкретно-наукові методи, такі як: історичний, системний та порівняльно-правовий. Важливою джерельною базою для опрацювання цієї теми стали публікації таких науковців, як Кім Кнотт, В. Бесчастний, О. Філонов, В. Субботін, С. Пашков, С. Рижкова та Г. Щокін.

Індуське право – це правова система, яка використовується індуїстами, особливо в Індії, і заснована на заповідях індуїзму. Індуське право є однією з традиційних релігійних правових систем в Індії. Право складається із низки законів, які регулюють шлюбні, сімейні відносини, спадковість та інші [3, с. 421]. Індуське право поширене на території таких країн, як Індія, Бірма, Сінгапур, Малайзія, тобто країн Південно-Східної Азії. Окрім цього, риси індуського права наявні й у країнах Східної Африки, а саме у Танзанії та Уганді. Беручи за основу статистичні дані кінця ХХ століття, прихильників індуїзму налічують близько 720 млн людей світу [4, с. 166]. Нині – понад 1 млрд людей [5].

Країна	Прихильники індуїзму
Індія	79,8%
Бангладеш	9,2%
Шрі-Ланка	7,8%
Непал	80%
Бутан	25%
Камбоджа	40%
Фіджі	30%
ОАЕ	21%
Маврикій	50%
Гайана	33%
Малайзія	6%

Джерело: дані взяті з енциклопедії «Релігії світу» Дж. Мелтона, енциклопедії «Британника» та звіту американського дослідницького центру Pew Research Center (PRC), упродовж 2001–2019

У періоди стародавніх часів та Середньовіччя індуське право пройшло 3 стадії розвитку, такі як: «велична епоха», період сутр та дхармашастр, період коментарів до дхармашастр.

З початку розвитку індуського права простежуються дві тенденції: перша – секуляризація права, що йде пліч-о-пліч з розвитком держави і посилює свій вплив; друга – розширення суспільних відносин, які раніше регулювалися звичаями. Застосування індуського права визначається не стільки тим фактом, що особа проживає в Індії чи має індійське громадянство, скільки належить до індуських громад та дотримується основоположних релігійних, філософських та соціальних принципів індуїзму. Пізніше на основі індуїзму розвиваються буддизм, джайнізм, сикхізм, який іноді розглядається як напрям індуїзму, а іноді як окрема релігія. Проте, згідно із сучасним індійським законодавством, індуське право також поширюється на послідовників цих вірувань [10].

Є різні характеристики права, але до основних ознак індуського права належать:

– кастовий характер: саме слово «каста» не індійського, а португальського походження. Португальською воно означає «рід», «вид» або «різновид». Фактично першим європейським мореплавцем, який опинився в Індії, був португалець Васко де Гама. Коли його експедиція ступила на індійську землю у XV столітті, португальці помітили, що індійське суспільство поділено на різні групи, які вони назвали

кастами [13]. В основі кастової системи лежить брахманізм, який поділяє суспільство на 4 варни: брахмани (священники), кшатрії (воїни), вайшиї (торговці) і шудри (слуги та ремісники). Перехід із каст до каст строго заборонявся [11]. В основі поділу на каст лежав принцип чистоти каст. Так, були створені правові норми, за якими заборонялося укладати шлюб з членами каст нижчої чистоти, визнавати такі шлюби недійсними, а дітей, народжених у таких союзах, – незаконнонародженими [6, с. 44]. Конституція Індії, прийнята у 1950 році, відмінила ці норми, які діяли аж до 1949 року. Хоча місцеве населення і досі живе за принципом поділу на каст;

– індуське право є складовою частиною релігії індуїзму. Індуїзм виник у другому тисячолітті до нашої ери. Остаточно сформувався в першому тисячолітті нашої ери завдяки поступовому зближенню брахманізму і буддизму, а також засвоєнню місцевих народних вірувань. Основною догмою індуїзму, що засвідчує кастовий устрій індуїстського суспільства, є вчення про реінкарнацію (перевтілення) душі. Перевтілення душі здійснюється за законом відплати (карми) за добрі чи ганебні вчинки. Вважається, що через низький статус і страждання в земному житті людина може спокутувати гріхи, які її душа вчинила в попередніх життях. Добродісна і побожна людина може сподіватися відродитися як член вищої каст у наступному житті. Індуїзм досить специфічна релігія, адже вона не має ієрархічно організованої церкви, єдиного Бога та поділяється на напрями: вайшнавизм, шайвізм, шактизм та смартизм. Саме від цих напрямів залежить віра у конкретного Бога. Наприклад, прихильники вайшнавизму, які становлять 70% від кількості послідовників індуїзму, поклоняються Господу Вішну та його Дашааватара. Прихильники шайвізму, що проживають на територіях Непалу та Шрі-Ланки, шанують Бога Шиву. Представники шактизму зосереджуються на поклонінні Шакті – космічній енергії, яка ілюструє силу всесвіту та представлена у вигляді жінки, яку ще називають «божественною матір'ю». Прихильники смартизму – це послідовники філософської школи адвайта-веданта Аді Шанкара. Вони вшановують традиції шанмата, тобто

віру у шість проявів Бога: Ганеша, Шива, Шакті, Вішну, Сур'я та Скандя;

– індуське право протягом тривалого часу перебувало під сильним впливом інших правових систем – мусульманського та британського права. Найдавніше джерело індуського права – Веди – було створене в другому тисячолітті до нашої ери. У важливі історичні періоди індуська правова система розвивалася самостійно. Встановлення мусульманського правління в Індії в XVI столітті значно уповільнило розвиток індуського права. Суди були зобов'язані застосовувати лише мусульманське право, тоді як індуське законодавство могло застосовуватися лише до зборів каст для вирішення питань усередині громади. Це призвело до звуження сфери індуського права, яке в основному діяло у вузьких межах релігії та особистих стосунків;

– персональний характер дії права. Воно поширюється лише на вірян, осіб, що сповідують індуїзм, незважаючи на те, в якій країні вони проживають. Найбільша кількість прихильників індуїзму проживають в Індії. Вони становлять приблизно 80% усього населення. Індійська юриспруденція встановлює норму, згідно з якою індуське право застосовується до осіб за двома критеріями: народження в індуїстській сім'ї або належність до релігії. Це не стосується людей, які переходять у релігію, несумісну з індуїзмом. Однак індуси не втратили права повернутися до своєї віри, що вимагає відновлення дії індуського права. Індуські правові норми поширюються на послідовників усіх релігійних конфесій індуїзму – буддизму, джайнізму, сикхізму тощо. Індуське законодавство формально не поширюється на чотири релігійні меншості Індії – мусульман, християн, євреїв та парсів [11];

– в індуському праві домінують дві основні школи – Мітакшара і Даябхага. Ці домінують у своїх географічних районах, хоча особистий статус людини не залежить від місця проживання. Школи Даябхаги поширені в Бенгалії та Ассамі, а Мітакшара в інших частинах Індії та Пакистану.

Тобто внаслідок тривалого періоду формування та розвитку індійської цивілізації та індійського права, історія яких налічує близько трьох з половиною тисячоліть,

сформувалася складна система джерел індуського права. Найстарішим джерелом права були Веди, які складаються із чотирьох збірників: Ригведа, Самаведа, Яджурведа, Атхарваведа – священні тексти, які висвітлюють священні для індусів приписи [6, с. 33]. Створені ще у II тис. до н. е., вони поширювалися у формі пісень, гімнів, жертвних формул та молитов. Наступним джерелом права були смриті, які містили безпосередньо норми права. Найвідоміші з них – Закони Ману, епоси Махабгарата, Рамаєна, написані між 500 р. до н.е. та 100 р. н.е. Вони описують подвиги великих воїнів. Так, у «Бгаґавад-Ґіта» головним героєм є Крішна, а в «Рамаєні» – Рама [6, с. 33–34]. Бгаґавад-Ґіта – пам'ятка релігійно-філософської думки Давньої Індії. Це була 6 частина Магабгарати. Основною думкою було виконання всіх своїх обов'язків [7, с. 23]. Сутри – перші тексти законів, оформлені у письмовій формі. Вони визначали правила поведінки людини стосовно кастової ієрархії щодо богів, царя, священників, предків, сусідів, тварин. Ще одним джерелом права були шастри – це написані збірки правил, узагальнених у поезії у школі брахманів. Найважливішими серед них є дхармашастри, найвідомішими з яких є Закони Ману та Закони Народи, створені між I ст. до н.е. і III–VI ст. н.е. Вони вперше описали відносно впорядковані та чіткі норми, які, за сучасними термінами, відповідали б нормам цивільного, кримінального та процесуального права.

Одним з домінуючих джерел права був звичай. Часто громадяни не дотримувалися писаних законів, якщо вони не сприймалися суспільством. Вони надавали перевагу нормам моралі, утвердженим у суспільстві [10, с. 93].

Індуїсти у своїй поведінці спиралися здебільшого на релігійно-правові норми. Окрім кастової дискримінації, була ще і статєва. Чоловікам дозволялося набагато більше, ніж жінкам. Навіть найдрібніші деталі поведінки прописувалися і суворо каралися. Так, наприклад, жінкам не можна було слухати читання Ведів, під час менструації їм заборонялося торкатися брахманів. Останні, своєю чергою, у разі такої дії жінки повинні були провести обряд умивання. Згідно із Законами

Ману, жінки повинні були бути під опікою батьків або чоловіків, вони вважалися слабкими та мінливими. Чоловіки повинні були поважати жінку та контролювати її поведінку. Вірна жінка була зобов'язана служити навіть поганому чоловіку та ставитися до нього, як до Бога. Також жінкам заборонялося розлучатися, тікати від чоловіка та у разі смерті чоловіка повторно вийти заміж. Незважаючи на таке ставлення до жінок, ці права укорінилися в індуїстському суспільстві та всі жінки почали підкорятися цим правилам. Серед них також були: покірність стосовно чоловіка, терпимість до будь-яких дій чоловіка, надання переваги синам та обмеження свободи та волі. На початку XX століття жінки почали активно боротися за свої права, освіту та навіть обіймали державні посади [6, с. 122–123]. Індійський філософ Сарвалалі Радхакрішнан назвав індуїзм «способом життя». Він наголошував на тому, що індуїзм не є чимось відокремленим від суспільства і політики, а подібно до інших індуїстів вважав ключовим поняттям в індуїзмі, як і в індійській філософії та практиці, індуїстську дхарму, тобто закон, порядок, істину, обов'язок і обов'язки, яким повинні підкорятися.

Потрібно зауважити, що не слід плутати індуське право з індійським. Вони хоч і схожі, але мають свої відмінності. По-перше, індуське право – це система права цілої низки країн, що сповідують індуїзм. По-друге, кожна така країна, навіть беручи за основу права – релігійні норми індуїзму, все ж таки використовує свої державні, правові норми, створені під окремий менталітет. На індуське право впливали різноманітні правові системи, такі як мусульманська та англійська. За часів панування мусульманського (ісламського) права індуське значно відходило на другий план. Навіть заборонялося використовувати норми індуського права, а всюди поширювалося ісламське. Судові засідання та народні збори розглядали справи виключно з точки зору на мусульманські звичаї та норми. В період панування Англії на території Індії, у XVII – середині XIX ст. розвиток індуського права мав свої позитивні та негативні прояви. Серед позитивних проявів виокремлюють: визнання авторитету індуського права, порівняння

в значенні мусульманського права та індуського права та впровадження нової посади пандита – людини, яка добре зналася на традиціях та релігійних нормах індуїзму та допомагала англійським суддям у вирішенні нагальних питань. Серед негативних проявів виокремлюють: значну трансформацію індуського права під впливом англійського, звуження сфери дії індуського права та гальмування розвитку індуського права під впливом інших правових систем та релігій (християнство, іслам та іудаїзм).

До 1950 року, тобто до минулого століття, Індія дотримувалася релігійно-правових норм індуїзму: поділу на касты, шлюбно-сімейних канонів та заповідей. Конституція Індії, яка була прийнята у 1950 році, відмінила поділ населення на касты, а також визнавала шлюб, укладений представниками різних каст, та дітей, народжених у таких шлюбах [8, с. 615–616, 618]. Хоча населення і нині дотримується стародавніх вірувань, поділу на касты та вірить у реінкарнацію. Таким чином, вірячи в переселення душ, вони намагаються вести гідне життя, щоб у наступному житті стати членом вищої касты. Віра у це забороняє їм красти, вбивати, брехати. У національно-правовій системі сучасної Індії сфера застосування традиційного індуського права обмежена: у сфері сімейно-шлюбних відносин – діти, народжені поза шлюбом, опіка, усиновлення, шлюб; майно, успадковане родичами померлого, у тому числі неподільне майно; питанням залучення сім'ї та громади до релігійної та благодійної діяльності; питаннями публічного характеру – право на купівлю-продаж товарів, право проголошення присяги, передачі майна за заповітом чи іншим документом тощо; міжкастовими відносинами [8, с. 618–619].

Якщо порівнювати індуські закони в Індії та мусульманські закони у сучасних мусульманських країнах, то індуські відіграють набагато меншу роль, ніж попередні. Вони втратили своє традиційне значення під час британського колоніального правління і були змушені поступитися місцем англійському загальному праву, яке продовжує діяти у зміненій формі. Індія, незважаючи на свою федеральну систему, згідно з конституцією, дуже централізо-

вана, що фактично забезпечує перевагу федеральних законів над законами законодавчих органів (законодавчих зборів штатів). Перетворення Індії на незалежну державу не означає відмову від укорінених правових концепцій і законодавства, прийнятого в колоніальний період. Конституція підтверджує, що раніше встановлені норми права продовжують діяти. Водночас Верховний Суд контролює відповідність прийнятих законів Конституції. У 1960 році Індія прийняла Британський закон, скасувавши 258 британських статутів. Закон і судовий прецедент є основним джерелом права у сучасній Індії, а законодавство та рішення суду мають відповідати Конституції. У Конституції Індії (ст. 141) зазначено, що суди країни повинні діяти відповідно до прецеденту, встановленого Верховним судом. Після здобуття незалежності індуська правова система суттєво змінилася порівняно з мусульманським правом, її основним інструментом став закон. На порядку денному було прагнення до незалежності з планами подальшої кодифікації індуського законодавства. Після здобуття незалежності в 1947 році уряд Індії подав до парламенту проєкт індуського кодексу, який мав на меті створити єдину правову основу для сімейного та спадкового права. Проєкт зустрів рішучу опозицію консерваторів. Після інтенсивних дебатів у парламенті та суспільстві індійський уряд був змушений відкликати цей проєкт. Пізніше проєкт почали реалізовувати в інший спосіб. Так, у 1955 р. набув чинності перший закон про індуський шлюб, який гармонізував сімейне право та привів його у відповідність до сучасних вимог, а в 1956 р. було прийнято три нових закони – Закон про неповнолітніх та опіку, Закон про спадкове право та Закон про усиновлення. Нині індуське право в основному регулює цивільні відносини. Для застосування цивільного права були створені окремі суди панчаятів, яких вибирають шляхом голосування населення [11].

Непал є також яскравим прикладом індуської правової системи. До середини XIX ст. у королівстві панувала індуська правова система, у деяких випадках доповнена звичаями різних місцевих народів. У 1854 році в країні був прийнятий Кодекс законів (*muluki ain*), що знаменує собою

серйозну перебудову непальської правової системи того часу, поєднуючи традиційні індуські норми з деякими положеннями звичаєвого права та англійського права. Лише в 1963 році Кодекс був замінений чинним непальським кодексом. Згідно з індуською традицією, норми сімейного та спадкового права містяться в Кодексі (частина III, глави 12–16) і поширюються на всі релігійні групи. Якщо таких норм не досить, застосовуються звичаї відповідних громад. Багатоженство заборонено. У Непалі зберігається традиційна соціальна кастова система, але закони, що забороняють міжкастові шлюби та «недоторканність», були офіційно скасовані в 1963 році [14].

У Кенії, де також одним з джерел права є індуське право, існує змішана система права, що зумовлене як особливостями процесу формування національного права, так і складністю етнокультурного і конфесійного складу населення. Загальнотериторіальне право Кенії засноване на англійському праві та складається з національних законодавчих актів незалежної Кенії, місцевих законодавчих актів колоніальної влади та власне англійського права, що діє з колоніальних часів. Останнє безпосередньо застосовується у вигляді загального права, доктрин права справедливості та статутів загального застосування, що мали силу в Англії на 12 серпня 1897, деякі не змінені Конституцією та законами Кенії. Спочатку в Кенії колоніальною владою були введені кодекси та закони Британської Індії, проте поступово вони були замінені місцевим законодавством, заснованим на власне англійських законах та, рідше, інших зразках. Так, у 1930 р. індійський Кримінальний кодекс був замінений у Кенії типовим колоніальним кодексом. Загальнотериторіальне договірне право Кенії до 1960 р. ґрунтувалося на індійському законі про договори. Шлюбно-сімейне право Кенії регулюється чотирма видами правових режимів: статутним, звичайно-правовим, мусульманським та індуським, складеним на зразок Закону про індуський шлюб Індії [15].

Отже, загалом індуське право можна визначити як релігійно-правову систему, яка регулює суспільні відносини всередині індуської спільноти. Індуське право

належить до релігійно-общинного підтипу правової системи, оскільки воно сформувалося у Стародавній Індії під значним впливом міфології та релігійних вірувань індуїзму і досі зберігає своє нормативне значення, а також тісно пов'язане з традиційною індуською суспільною системою – общинно-кастовою структурою, що характеризується стабільністю і здатністю пристосовуватися до мінливих умов життя. Ареал поширення – Індія та інші країни Південно-Східної Азії (Пакистан, М'янма, Сінгапур, Малайзія). Громади Східної Африки (Танзанія, Уганда, Кенія) також сповідують індуїзм. Однією з важливих релігійно-ідеологічних основ індуїзму є підтвердження общинної кастової соціальної структури індуського суспільства, що міститься у вченні брахманізму. Відповідно до нього існує поділ на 4 касты: брахмани (священники), кшатрії (воїни), вайшиї (торговці) і шудри (слуги та ремісники). Історія формування та розвитку індуського права відіграє дуже важливу роль у систематизації сучасного законодавства.

Воно базується на джерелах індуського права, серед яких виокремлені смрити, дхармасутри та дхармашастри. Громадяни могли не дотримуватися писаних законів, якщо вони не сприймалися суспільством. Нині ці джерела поступово відходять на другий план, адже більша частина законів країн індуського права побудована на нормах англійського права. Це пов'язане з тим, що більшість країн, на які протягом тривалого часу поширювалося індуське право, були колоніями Британської імперії. І навіть зараз у їхньому законодавстві більшість норм запозичені саме з англійського права. Окрім цього, в цих країнах присутній судовий прецедент. Це теж запозичення з англійської системи права, яке відіграє провідну роль у сучасній системі права. Сучасна правова система країн індуського права докорінно відрізняється від норм класичного індуського права. Це пов'язане не тільки із здобуттям незалежності, а і з формуванням єдиних і чітко централізованих держав, які базуються на федеральній формі державного устрою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Городній М. Типологічні особливості індуського права в контексті акультураційних процесів. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. Молдова, 2014. С. 27.
2. Саміло Г.О. Особливості правової системи сучасної Індії. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2017. № 5. Том 1. С. 48–49.
3. Індуїзм. *Літературознавча енциклопедія* : у 2 т. / авт.-уклад. Ю.І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. Т. 1: А–Л. С. 624.
4. Рижкова С.А. Типологія релігій: курс загального релігієзнавства : навчальний посібник. Київ, 2005. 445 с.
5. Pew Research Center. *Nonews*. Вашингтон, 2015.
6. Кім Кнотт. Індуїзм. Москва : Видавництво «Весь Світ», 2001. 188 с.
7. Щокін Г.В. Релігії світу : довідково-методичний посібник. Київ, 1995. 68 с.
8. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2001. 656 с.
9. Козюбра М.І. Загальна теорія права : підручник. Київ : Ваіте, 2015. 396 с.
10. Зайчук О.В., Оніщенко Н.М. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2006. URL: https://www.ebk.net.ua/Book/law/zaychuk_tdp/part3/2706.htm.
11. Кунцевич М.П., Славко А.С., Завгородня В.М. Релігійні правові системи. Канонічне право. URL: https://elearning.sumdu.edu.ua/free_content/lectured:7c88cff0d0bb47634c4289a298d8fb87bb3e4251/latest/510065/index.html.
12. Ткаченко В.Д., Погребняк С.П., Лук'янов Д.В. Порівняльне правознавство. URL: <http://textbooks.net.ua/content/view/4287/35/>.
13. Журнал пробудження. URL: <http://waking-up.org/religii-svitu/kasty-indujizmu/?lang=uk/>
14. Правові систему світу. Непал. Королівство Непал. URL: <https://zen.in.ua/pravovi-sistemu-svitu/nepal-korolivstvo-nepal>.
15. Правові системи країн світу. Правова система Кенії. URL: <http://www.bibliotekar.ru/3-1-31-pravovye-sistemy/196.htm>.